

Олександр Ніколаєнко

НИКОЛАЄНКО Олександр Федосійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Галузь наукових інтересів — історія філософії, теоретичні проблеми релігієзнавства.

ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ В ОНТОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЖАНА — ПОЛЯ САРТРА

Проблема відчуження вперше була усвідомлена в класичній буржуазній філософії, представники якої зуміли відобразити суперечності капіталістичної цивілізації. Особливий інтерес до цієї проблеми виник після Першої світової війни в період гострих криз і потрясінь сучасної цивілізації. Актуального значення проблема відчуження набула після Другої Світової війни і особливо в наш час — переходу людства в XXI століття. І тому знову виникає необхідність звертатися і до Руссо, і до Гегеля, і до Фейєрбаха, і, звичайно, до Маркса, а також до відомого екзистенціального філософа Жана — Поля Сартра, котрий спробував осмислити проблему відчуження в рамках своєї онтологічної концепції.

Онтологічна концепція Ж.-П.Сартра безпосередньо керується на принципі дуалізму, якого послідовно дотримується французький філософ і реалізує його, протиставляючи «буття — для — себе» «буттю — в — собі» як свободну діяльність матеріальної предметності.

Перекладаючи поняття субстанції в антропологічну площину, Сартр розцінює синтез «у — собі — для — себе» як нездійсненне в принципі, але завжди притаманне людині прагнення стати Богом. Звідси людина є жадання і водночас недостача цілості (тотальності); вона — «нешасна свідомість», «марне страждання». Оскільки ми, мовляв, знаходимо свідомість не всередині нас, а ззовні, то «тим самим ми знову вкинуті, закинуті внаслідок нашої природи у байдужий, ворожий та неподатливий світ» [5, с.33]. Так формується сартрівська концепція неподатливого світу та плинної, позбавленої субстанціональності, свідомості, яку філософ виклав на сторінках «Буття і Ніщо». Пізніше ця дуалістична концепція трансформувалась у Сартра в певну інтерпретацію марксистської концепції історичного процесу на сторінках «Критики діалектичного розуму».

Сартр досліджує людську реальність у знаково-символічному і соціально-психологічному аспектах, зводячи її до знаково-символічної та соціально-психологічної системи. Саме людська діяльність, яку виокремлює Сартр, обмежується ним однією вузькою сферою — її змістовним значенням, котре є системою знаків, символічних позначок, кодів, ціннісних установок, норм тощо, за допомогою яких людина орієнтується в оточуючому світі. Ця система є об'єктивною для людини у двох планах. Вона об'єктивна тому, що людина застає цю систему готовою, вже сформованою. І вона не перестає бути об'єктивною, якщо її, як це намагається робити Сартр, уявити продуктом індивідуальної творчості, творенням людини самої себе і свого світу. Тому що об'єктивний сам процес становлення цієї системи, а окрема людина — лише учасник цього процесу.

Сартр зробив ретельний аналіз і опис «людської реальності», але реальності лише в її феноменологічному зрізі. Чи є це певне знання дійсності, як стверджує Сартр? Безумовно є. Тому що будь-яка людина «орієнтує» себе в суспільстві саме за допомогою і через систему «смислу», знаків, значень. Сартр лише детально розгорнув цю систему і змалював деякі процеси, які її створюють і «сховані» від звичайної соціальної свідомості. Цей момент звичайно присутній у становленні знання, але ще не визначає сутності цього знання.

Феноменологія Сартра охоплює тільки зовнішній психолого-знаковий зріз освоєння людиною навколишнього світу і показує, як цей процес існує в індивідуальній свідомості, котра стихійно засвоює результати роботи попередніх поколінь.

Для Сартра характерна відсутність спроб визначити сутність людини. У «Критиці діалектичного розуму» він пропонує поняття «антисутності». Дійсна сутність людини —

сукупність суспільних відносин, які виникають у процесі реального обміну продуктами діяльності між людьми — виступає тут як «зовнішньокількісне буття», як «інертність минулого досвіду». «Сутність як пройдене минуле виступає інертністю і стає пройденою об'єктивацією практичного суб'єкта» [4, с.158].

З точки зору тлумачення людської сутності співвідношення моментів всезагальності і непосредної дійсності мисляться Сартром як їх протистояння. Тобто людська діяльність, як вона феноменологічно спостерігається, є лише символічний вираз того, що стоїть по той бік реальних предметно-доцільних дій людини. Головним інтересом при аналізі діяльності стає не те, що і яким способом виробляється, і навіть не те, в ім'я якої реальної цілі і яка реальна задача вирішується при цьому, а те, як дія, що емпірично спостерігається, співвідноситься з вибраною індивідом позицією, іншими словами, яким чином і в яких категоріях фіксується і закріплюється стихійне підключення індивіда до існуючої в певному суспільстві системи норм і оцінок.

Як бачимо, Сартра не цікавить практично-доцільна і предметна діяльність як така: для нього головним є те, як дії людини співвідносяться з їх «об'єктивним смислом», а точніше — як людина переживає цей «смысл», як вона до нього відноситься.

Сам суб'єкт діяльності є лише носієм «смыслу», який стихійно й об'єктивно складається в процесі соціально-психологічних регуляцій. Тому і людська свобода, яка прямо виводиться Сартром із його розуміння діяльної сутності людини, виявилась ілюзорною. Один з парадоксів сартрівської філософії — людина, яка вільна у своїй творчості, і людина як «марне страждання» — є прямий наслідок їх феноменологічної установки. Реальна творчість і дійсна свобода стають надбанням людини лише при вирішенні реальних завдань, тобто через практичну предметну діяльність. А саме вона у Сартра і є антиподом істинного людського існування. Тому проблема особи і людської діяльності у нього стає проблемою підключення окремої людини до соціальної практики через свідоме прийняття притаманних суспільству системи уявлень, норм, оцінок, існуючих ідеологічних установок у цілому. А фактичне виявлення структури людського буття, його різних відношень у сартрівській філософії є не що інше як некритичне відтворення наявних у суспільстві стосунків і возведення їх у ранг об'єктивних і незмінних. Тому людина, за Сартром, не в змозі змінити суть людської ситуації як такої, оскільки вона у своїх проектах і задумах приречена на провал.

Вихідні онтологічні позиції Сартра ведуть до отождошення опредмечення з відчуженням, до протиставлення людини і природи, людини і суспільства, людини і людини. Категорія відчуження просочує наскрізь такі екзистенціональні категорії, як страх, закиненість, завербованість, «другий», «інерція», «антилюдина» тощо. Матерія в Сартра це — заперечення як постійна загроза життю «Матеріальність речі або інституту, — стверджує він, — є радикальне заперечення винаходу або творчості». Сартр навіть говорить про «чаклунську», «очаклунену» матерію [4, с.279]. Шляхом чистісінького чаклунства вона трансформує, перекручує індивідуальні цілі і діяння людей, приносить в них ірраціональну «відхиленість». Таким чином Сартр бачить і знаходить ірраціональність і відчуження не в суспільних відносинах, а в матеріальному світі, в опредмеченні сутнісних сил людини.

Ось що пише Сартр у «Празьких бесідах» (1963) про відчуження: «Я описував свідомість, яка витікає з буття й існування якої є деяким буттям меншого роду, описував його як зобов'язане буття у своєму проекті. Головний проект людини — це завжди бути чим-небудь, тоді як у дійсності ми ніколи не буваємо нічим зокрема — ні боягузами, ні сміливцями, ні письменниками. Ми завербовані, у нас переважає або боягузство, або сміливість, а інколи ми буваємо і людьми-письменниками. Коли я описував цю свого роду постійну помилку свідомості, яка намагається бути тим, чим вона ніколи не буває, я не показував причин, які ведуть до того, що свідомість вибирає причини, відмінні від істини. Завданням «Буття і Ніщо» було визначити відношення буття і свідомості. Через кілька років, коли я перечитав цю книгу, я побачив, що ця постійна тяга свідомості до буття буде нічим іншим, як незрозумілим для мене описом світу відчуження. Бо для людини цієї діалектичної і мінливої реальності залежність від буття є не що інше як фундаментальна схема відчуження. Бути відчуженим — значить бути під

законом іншого і повертатися до себе в якості іншого, щоб командувати собою» [2, с.186].

У «Критиці діалектичного розуму» Сартр прямо говорить про співробітництво з марксизмом і навіть зараховує себе до марксистів. Але на протигагу марксистської концепції відчуження і її історичності (відчуження народжується певними соціальними умовами), Сартр повертається до гегелівського тлумачення відчуження, змішує його з опредмеченням або об'єктивацією.

Сартр повністю усвідомлює, що в цьому питанні він відходить від Маркса і повертається до Гегеля. Для нього — відчуження є наслідком «вибору, зробленого до народження», воно — наслідок однозначного внутрішнього відношення, яке єднає людину як практичну істоту з її оточенням.

Як і в Гегеля, так і в Сартра відчуження є не історичним явищем, а метафізичною конструкцією, воно нерозривно існує з діяльністю людини. Справа в тому, що, олюднюючи матерію, людина одночасно матеріалізує і тим самим обезлюднює себе, створює світ «антилюдини». «Людина розтрачує себе для того, щоб могла існувати людська річ» [4, с.238].

Таким чином, опредмечення і є результатом відчуження людської свободи в матеріальний світ. І тому у Сартра ставлення людини до природи у своїй основі містить антагонізм людини з людиною у двоякому плані: по-перше, людина як така перевтілюється у свою протилежність і сама створює антилюдський світ, який панує над нею, як сліпа природна сила, і, по-друге, цей конституційований матеріальний світ стає головною ареною антагонізму між людьми. Цей антагонізм Сартр не зв'язує з будь-якими визначеними нормами суспільного виробництва, а виводить його з «потреби» і способу її задоволення. Матеріальність у Сартра це безперервна загроза автентичності людського існування.

Ми опиняємося поза історією. Якщо відчуження і не виявляється як «вибір ... зроблений до народження», то воно все-таки ближче до первісного гріха теологів і «війни всіх проти всіх» Гоббса, ніж до «товарного фетишизму» Маркса.

Сартрівська концепція відчуження лише еkleктично поєднує об'єктивно-ідеалістичне тлумачення відчуження з рядом суб'єктивно-ідеалістичних моментів.

Сартр заявляє, що його філософська концепція є творчою переробкою марксизму. Водночас він стверджує, що матеріалістична філософія суперечить людині і її революційній діяльності, тому що матеріалізм у принципі суперечить гуманізму.

Навіть короткий аналіз онтологічної концепції Ж.-П.Сартра дає можливість побачити, що його філософія відображає людину абстрактно, еkleктично, суперечливо, у перекрученій, містифікованій формі, а сама його екзистенціальна філософія є лише спробою розв'язати цю вічну і сучасну проблему — проблему відчуження людини. А відносно раціонального методу, який використав Сартр в аналізі історії і суперечливими висновками його досліджень — невідповідності розумності і закономірності — варто нагадати слова Маркса: «Розум існував завжди; тільки не завжди в розумній формі» [1, с.353].

Пошуки розуму в історії привели до виявлення історичної закономірності. Матеріалізм не ототожнює закономірність і розумність. Дуже багато соціальних явищ, що закономірно і необхідно виникли, не можуть бути виправдані з точки зору людського розуму. Двадцяте століття і початок ХХІ у цьому плані наводять яскраві приклади. Внести розум в історію — задача, яку людству належить розв'язати.

Література

1. *Маркс К.* Листи із «Deutsch — Französische Jahrbücher». М. до Р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 1.
2. Современный экзистенциализм. — М., 1968.
3. *Sartre J.-P.* L'Être et le Néant. — Paris, 1947.
4. *Sartre J.-P.* Critique de la raison dialectique. — Paris, 1960.
5. *Sartre J.-P.* Situation. — Кн.І. — Paris, 1951.

Надійшла до редакції 21.12.2002 р.